

Ryska identitetsproblem

Ett diskussionsunderlag

Kristian Gerner

Människorna i Ryssland brottas med sin nationella identitet i ett samhälle som i ett par decennier har präglats av villrådighet och anomi. Vad är de idag, då de inte längre kan identifiera sig som sovjetiska medborgare på väg att förverkliga det kommunistiska klasslösa samhället? I vilket historiskt sammanhang ingår de nu, då kommunismen som föreställningsram inte längre genomsyrar samhället?

Ryska historiker och andra för diskussioner om den ryska historien och identiteten: "Hur ska vi kunna avsluta Sovjetunionens historia?" var temat för en offentlig diskussion mellan ryska intellektuella på bokcaféet Bilingua i centrala Moskva den 7 april 2008. Jag hade inbjudits att inleda och tog min utgångspunkt i det tyska "Vergangenheitsbewältigung" som betyder ungefär "bearbeta det förflutna". Jag ställde två frågor: kan man tala om att ryssarna gjort upp med sin mörka historia när Stalin beskrivs som en hjälte från Stora fosterländska kriget (andra världskriget), och vad hände med idén som lanserades för femton år sedan i Ryssland att genomföra en rysk motsvarighet till Nürnbergprocessen? Reaktionen på min inledning sammanfattas värtaligt i det ryska referat av diskussionen, som finns på webben: "Diskussionen på temat som den svenske historikern tog upp pågick i drygt tre timmar."¹

De tolv ryska intellektuella som deltog i diskussionen utgick från att det var relevant att jämföra uppgörelsen med det nazistiska förflutna i Tyskland med frånvaron av en motsvarande uppgörelse med stalinismen i Ryssland. Boris Dubin från "Levadacentret" citerade den tyske sociologen Wolfgang Lepenies ord att staten Tyskland och dess krigsmakt förlorade kriget men landet vann som kulturnation. Bara två år efter krigsslutet kom Eugen Kogans bok om SS-staten, Karl Jaspers analys av den tyska skulden och Alfred Webers vidräkning med det förflutna. I Ryssland däremot, menade Dubin, saknade man ännu nästan tjugo år efter kommunismens försvinnande en bred uppgörelse med dess historia. I stort sett hade ingenting hänt på detta område efter de löftesrika glasnoståren 1987-1989.

¹ <http://www.memo.ru/2008/04/08/ussr.htm> (Besökt 2008-04-20).

Aleksandr Daniel från "Memorial" hävdade att ryssarna som folk måste ta på sig sin historiska skuld när de talade om sitt historiska arv: "Det är ett ansvar utan vilket det är omöjligt att utveckla ett medborgaransvar för det förflutna – och för framtiden". Eftersom både Tsarryssland och Sovjetunionen hade varit imperier som undertryckt många folk, måste ryssarna i dag känna sitt historiska ansvar även inför dessa folk, slutade Daniel.

Vi lever efter den språkliga vändningen. Reinhart Koselleck har skärpt vår uppmärksamhet på den avgörande betydelsen av begrepp och begreppsbildning både i historien och i forskningen.² När vi försöker förstå historien och vad den betyder i människors liv kan vi inte nöja oss med att beskriva verkligheten i essentialistiska och empiricistiska termer. I centrum för analysen av historien måste stå begrepp, tolkningar och värderingar.

Ögonskenligen medförde oktoberrevolutionen och etableringen av kommunismen ett brott med det ryska förflutna. Emellertid visar en analys av de liturgiska inslagen i legitimeringen av den nya regimen att den gamla ideologiska strukturen från den ortodoxa imperiestaten bevarades. De kommunistiska ceremonierna och ritualerna på oktoberrevolutionens årsdag 7 november, på första maj och på Segerdagen den 9 maj och Leninmausoleets roll som centrum för kult av den helige statsgrundaren var tydliga uttryck för anknytningen till den ryska ortodoxa traditionen. Under Stalins styre skedde i det offentliga livet en långtgående identifikation av den kommunistiska regimen med den ryska historien och med det ryska imperiet. Detta förankrade den kommunistiska regimen ännu djupare i ryska traditioner.

Ett symposium i Lund den 7 oktober har som en utgångspunkt några klassiska frågor ur nationalismforskningen. Jag väljer att ta upp denna problematik till diskussion här:

1) Hur skapas historiska och kulturella identiteter? 2) Vad är det som gör att känslan av att tillhöra ett folk, en nation, en kultur uppstår? 3) Kan det som förenar även leda till uteslutning och marginalisering?

Dessa frågor är retoriska, eftersom dessa mekanismer är väl utredda i forskningen, men de kan givetvis få specifika svar i specifika undersökningar. Den tredje frågan är en analytiskt sann sats, eftersom den går att härleda ur de två föregående. Diskussionen om identitet och nationalism har de senaste årtiondena så gott som alltid tagit sin utgångspunkt i fyra forskares verk, Benedict Andersons *Imagined Communities*, Ernest Gellners *Nations and nationalism*, Eric Hobsbawms *The Invention of Tradition* och Anthony Smiths *National Identity*. De fyra angreppssätten är konstruktivistiska, även om Smith har lanserat det tendentiellt essentialistiska begreppet 'ethnie' som uttryck för något slags ursprunglig men begreppslös

² Reinhart Koselleck, *Erfarenhet, tid och historia. Om historiska tiders semantik*. Lund: Daidalos 2004 (1979).

gruppidentifikation hos alla mänskliga populationer. De konstruktivistiska angreppssätten betonar det aktiva momentet. Aktörer skapar historiska och kulturella identiteter. Aktörerna, det vill säga forskarna och politikerna har begreppsmakt.

”Historia”, ”folk”, ”nation” och ”kultur” är begrepp med skiftande konnotation, dels beroende på vilken term som används i det naturliga språket, dels beroende på hur de definieras. Oklarheten gäller även ”identitet”. Istället för ”identitet” kan man välja ordet ”identifikation”. Då väljer man att betona vilja och medvetet val. Individer och grupper kan välja vilken kollektiv identitet, eller vilka kollektiva identiteter, de ska ha. Det innebär att det är möjligt att skifta identifikation eller att ha flera olika, beroende på social situation. I symposiepresentationen hävdas att ”identitetsskapande har blivit såväl ett politiskt som ett kulturellt projekt” i dagens Ryssland. Man kan uppfatta detta som en hänvisning till att bestämda aktörer vill skapa en enhetlig ”nationell identitet”. En kombination av Andersons, Gellners och Hobsbawms teser anger vilka medel som har stått och står till buds. Smiths begrepp ”ethnie” kan användas som erkännande av det faktum att i dagens värld kan inte någon aktör vara begreppsmässigt oskyldig. För de allra flesta människor som på något sätt berörs av problemet är begreppet ”rysk” med avledningar ett självklart, ”naturligt” begrepp.

I fallet Ryssland aktualiseras fyra historiska begrepp med delvis överlappande konnotationer. De är rysk (russkij), ryssländare (rossijskij), ortodox (pravoslavnyj) och sovjetisk (sovetskij). Till de paradigmatiske begreppen hör dessutom ”den ryska idén” (russkaja ideja).

Den traditionella rysk/ryssländska kulturella identifikation med den ortodoxa kristendomen och med det ryska imperiet som ryska intellektuella vidareutvecklade under loppet av 1800-talet blev allmän egendom i den ideologi som förknippas med Sergej Uvarov, rysk utbildningsminister under Nikolaj I: självhärskardöme, ortodoxi och nationell identitet (narodnost’). I nationalromantikens tecken, i Rysslands fall under namnet slavofili, uppfanns mytologiska traditioner om Rysslands speciella mission och kamp mot de otrogna västkristna och muslimerna: Igorkvädet och berättelserna om Aleksandr Nevskij och Dmitrij Donskoj. Dessutom skedde en politisk och social mobilisering där individer och organisationer framförde sina politiska program för Ryssland när kapitalismen etablerades som ekonomiskt system. Andersons, Gellners och Hobsbawms teorier om nationalism ger en ram till förståelse av vad hela detta komplex handlade om, men bara en mycket allmän ram. Susanna Rabow-Edling har med Ryssland som exempel övertygande argumenterat för att de generella teserna

måste modifieras högst betydligt när de appliceras på empiriska fall.³ Detta har att göra med att den västeuropeiska historiska kontexten och periodiseringen, som är en empirisk grund för de anförda teoretikerna, inte utan vidare passar för periodiseringen av rysk historia.⁴

Den ryska idén hade under perioden 1917-1991 en kommunistisk, sovjetisk framtoning. Den ryska kommunismen och den världskommunistiska rörelse som utgick från den hade en mytisk sida. Den Tredje internationalen, som fick namnet Komintern, associerar både till föreställningen om Moskva som det tredje och slutliga Rom och till föreställningen om Den helige ande som uttryck för gudsrikets – evighetens – närvaro bland människorna på jorden. Kommunismen hade kommit till Ryssland den 3 april 1917 då Vladimir Lenin steg upp på en pansarvagn i Petrograd och i sina aprilteser förkunnade att den nya tiden var nära förestående. Den 19 augusti 1991 klättrade Boris Jeltsin upp på en stridsvagn i Moskva och förklarade att kommunismen var död.

I kallelsen till symposiet i Lund skriver arrangörerna att frågorna om hur historiska identiteter och kulturella identiteter skapas och om vad som gör att känslan av att tillhöra ett folk, en nation, en kultur uppstår ”aktualiseras inte minst i dagens Ryssland där identitetsskapande har blivit såväl ett politiskt som ett kulturellt projekt”. Att minnas definieras som ”att bevara från förgängligheten, från döden”. Uppmärksamheten riktas mot det förflutna, historien och det kollektiva minnet. Utmaningen ligger i att detta minne måste få ett bestämt innehåll. I och med att identitetsskapandet definieras som ett politiskt och kulturellt projekt blir det fråga om en normativ verksamhet på etisk grund.

Min uppfattning är att det i det ryska identitetsskaparprojektet bör handla om att bejaka förgängligheten och döden. I Rysslands fall är det viktigt att betrakta en stor del av historien som död och glädjas åt att den gått under. Det gäller att komma till rätta med och övervinna den kommunistiska epoken. Detta har en moralisk och etisk sida. Det handlar om det tyska begreppet som är känt under termen *Vergangenheitsbewältigung*.

I Förbundsrepubliken Tyskland och i Tyska demokratiska republiken, som båda etablerades 1949, var ambitionen dels att fullständigt bryta med nazismen, dels att förankra tyskarna och Tyskland i en större gemenskap, det demokratiska respektive det kommunistiska Europa. I Västeuropa avslutades den mer än 1000-åriga av krig präglade konflikten mellan de två halvorna av det karolingiska riket, vilka hade etablerats som det Tysk-romerska riket respektive Frankrike. I ramen för EEC förenades de, och även den tredje av delarna från

³ Susanna Rabow-Edling, *Slavophile Thought and the Politics of Cultural Nationalism*. Albany; NY: State University of New York Press 2006.

⁴ ”Forum: Divides and Ends. Periodizing the Early modern in Russian History”, *Slavic Review* 69:2, 2010, ss. 398-447.

Verdun 843 ingick i denna gemenskap, som till sist blev den större europeiska gemenskapen, EG. I det demokratiska Västtyskland ersattes som statsideologi nationalismen med det som med Jürgen Habermas språk kallades författningspatriotism. Demokratin och inte nationen blev det högsta värdet. Den 3 oktober 1990 införlivades Östtyskland med Förbundsrepubliken Tyskland, det vill säga en stat där den demokratiska författningen och demokratin som politiskt system och inte den tyska nationen utgör värdegrunden.

I Ryssland har det efter 1991 inte skett en total uppgörelse med kommunismen. Den sovjetiska nationalhymnen återtogs efter en tioårig paus, Segerdagen firas med militärparader och Stalin hyllas, förvisso inte som terrorns ledargestalt utan som krigsherre och segrare. Men hyllningarna ger både Stalin och kommunismen legitimitet som ärofulla delar av rysk historia. Om dagens Ryssland ska kunna integreras med det övriga Europa gäller det för de demokratiska medborgarna i våra dagars Ryssland att medvetet välja att identifiera sig med demokratiska värden och inte med något specifikt, exklusivt "ryskt". Jag återknyter till uppgörelsen med det förflutna bland ryska intellektuella, en uppgörelse som bland annat har tagit form i ett tvåbandsverk om Rysslands historia.⁵ I anslutning till Lennart Samuelsons recension⁶ av boken *Istoriia Rossija* skriver Gleb Glinka:

He writes [...] that: "According to Zubov and his colleagues, a political regime must be judged on the basis of how it makes it possible for individuals to grow spiritually and materially, and whether it enhances the worth of the individual or, conversely, leads to [his] degeneration." These reveal, according to Samuelson paraphrasing Zubov and his colleagues, whether the society is oriented toward the positive or the negative. Samuelson concludes that this seems "an overly vague goal for anyone wishing to write a "History of 20th Century Russia." Yet it is precisely the introduction of this ethical dimension that is one of the major contributions of this new History of Russia in the Twentieth Century. At this juncture it is not merely the establishment of the historical facts but the evaluation of these facts of recent history that ultimately concerns the Russian reader coming to terms with his past. It is in this regard, admittedly overflowing the customary bounds of academic historical scholarship, that this new history book enters the debate and proposes its own antidotal reading of Russian history in the preceding suffering century.⁷

Kommunismen som en dröm om evighet kunde inte förverkligas i Ryssland. Försöket medförde istället lidande och död för miljontals människor. Detta förklarar varför försöket att skriva en omfattande populärhistorisk syntes av de ryska statsbildningarnas tusenåriga historia har vägletts av etiska principer. En följd av denna hållning är att medborgaren i dagens

⁵ Andrei Zubov (ed. and author) *Istoriia Rossii XX vek. 1894–1939 Istoriia Rossii XX vek. 1939–2007* Vol. I & II. Moscow: Astrel 2009.

⁶ Lennart Samuelson, "A new textbook. Reflections on the historiography of a reactionary era" <http://balticworlds.com/reflections-on-the-historiography-of-a-reactionary-era/> (Besökt 2010-09-02).

⁷ Gleb Glinka, "A Review in Five Acts: Lennart Samuelson on Istoriya Rossii XX vek", <http://balticworlds.com/reflections-on-the-historiography-of-a-reactionary-era/> (Besökt 2010-09-02).

Ryssland bör övervinna men föreställningen om det specifikt ryska. Den ryska idén, ett av många ideologiska arv från 1800-talet, blev aktuell som ideologiskt begrepp efter upplösningen av Sovjetunionen. En bestämd tolkning av innebörden i detta begrepp är nyckeln till lösningen på frågan om den nationella identiteten i Ryssland.

Den ryska idén är ett begrepp som transcenderar både det etniska ”ryss” och territoriebegreppet ”ryssländskt”. Ryssen har i denna ideologi förmågan att hysa empati för alla andra människor och införliva dem med den ryska själen. I denna tolkning blir ”ryskt” likbetydande med ”äktat mänskligt”.⁸ Det som utmärker den ryska idén i denna tolkning är dess universalism. Den ryska idéns slutliga triumf är att den verkligen upphör att vara rysk.

Den adekvata formen för åminnelsen av den kommunistiska epoken i den ryska historien är sorgeshögtiden. Segern över Nazityskland innebar att det värsta onda i Europa kuvades, men segern innebar också en tragedi, eftersom den medförde att kommunismen befästes i Ryssland och kunde utbredas till andra delar av Europa. Som en sammanfattande karaktäristisk av den kommunistiska epok som måste övervinnas i den ryska offentliga kulturen kan man lämpligen bruka Anna Achmatovas poem ”Rekviem”. Här följer den Tilläggnan som inleder diktverket samt de sista stroforna ur dess Epilog, som låter den liturgiska duvan (den Helige ande) kuttra:

Inför denna sorg förvittrar bergen
och en flod når aldrig till sitt hav,
men där bakom muren, mörk till färgen,
finns en jordisk längtan djupt i märgen
hos de män som hålls som i en grav.
För en del är hoppet friska vindar,
kanske känslan av en solnedgång —
vi får inget veta, blir som blinda,
hör blott gnisslandet av lås och grindar
och soldaters marschtramp dagen lång.
Som till bön gick vi i gryningstimman
genom staden, där vi sågs i tropp,
ledda likt ett kreatur vid grimman.
Solen sjunker, Neva höljs i dimman,
långt i fjärran sjunger ännu hopp.
Domen kungörs... Tårar börjar falla,

⁸ Elena Hellberg-Hirn, “9. Creation of the Nation. A Symbolic Discourse”, *Soil and Soul. The Symbolic World of Russianness*. Aldershot, Hunts.: Gower 1998, ss. 197-230.

som om själen ryckts ur hennes bröst,
som om hon har kastats mot den kalla
hårda marken, skild från allt och alla,
men hon går... bedrövad... utan tröst.
Var är nu de systrarsorgen skänkte,
vännerna från mina mörka år?
Vad var det de sedan såg och tänkte,
vad mer drömde de, där månen blänkte?
Dessa nu till sist en hälsning får.

[---]

Och när mina stelnade ögon av brons
i vårsnö beskriver min sorg (och min sons)
må fångelseduvan då kuttra långt bort,
och skeppen på Neva må gå mot sin ort.

Mars 1940⁹

⁹ Tolkning av Torgny Lilja. <http://www.blackbirdsnest.se/rekviem.html#prolog> (Besökt 2010-09-02).